

УДК 34.01

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НЕОЕЛІТАРНИХ ТЕОРІЙ

FORMATION OF PARTY ELITE IN UKRAINE IN THE VIEW OF NEOELITE THEORIES

Ткач Т.П.,
*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри загально-юридичних дисциплін
Інституту кримінально-виконавчої служби*

У статті піднімається одне з головних питань формування сучасної політичної еліти України – створення стабільної партійної системи, обґрунтовується її недосконалість у зв'язку з несформованістю механізму відбору її членів на представницькі та урядові посади. Для доведення висловлених автором тверджень проводиться відповідний аналіз поглядів окремих представників неоелітарних теорій, наводяться приклади вирішення основних проблем створення партійної еліти в зарубіжних державах та робляться узагальнення й висновки з можливості використання концепції в українському державотворенні для якісного відбору корпусу партійної еліти.

Ключові слова: лідерство, еліта, партія, організація, статут партії, теорія елітарної демократії.

В статье поднимается один из главных вопросов формирования современной политической элиты Украины – создание стабильной партийной системы, обосновывается ее несовершенство в связи с несформированностью механизма отбора ее членов на представительные и правительственные должности. Для подтверждения высказанных автором утверждений проводится соответствующий анализ взглядов представителей неоэлитарных теорий, приводятся примеры решения основных проблем создания партийной элиты в зарубежных государствах и делаются обобщения и выводы из возможности использования концепции в украинском государственном строительстве для качественного отбора корпуса партийной элиты.

Ключевые слова: лидерство, элита, партия, организация, статут партии, теория элитарной демократии.

This article raises one of the basic issues of modern Ukraine's political elite formation – the creation of a stable party system; the author justifies Ukraine's imperfection due to undeveloped selection mechanism of its members on the executive and governmental positions. The corresponding analysis of the views of neolite theories is being implemented to prove the author's assertions; moreover, some solutions to the basic problems of party elite creation in foreign countries are being exemplified, and the appropriate generalizations and conclusions concerning possibility of using this concept for high-quality selection of party elites in Ukrainian state building are being made.

Key words: leadership, elite, organization, party, the statute of the party, the theory of elite democracy.

Постановка наукової проблеми. В сучасній демократично-представницькій системі важливу роль відіграють партії, що є учасниками здійснення політичної влади, платформою для становлення лідерів, обрання народних представників та базою для формування політичної еліти держави. Саме з партійною приналежністю громадяни асоціюють та оцінюють діяльність народних депутатів, і саме з їх допомогою відбувається провал політичної діяльності окремого кандидата та всієї партії. Одним з перших важливості партій у державному механізмі, а також формуванні лідерських якостей та уніфікації їх особливостей довів у своїх працях Р. Міхельс, який на основі розвитку та функціональної побудови Соціалістичної партії Німеччини вивів залежність лідерських прагнень від наявності організацій, що неминуче існують при демократичній формі державного устрою, та сформував закон «залізної олігархії» [1]. На визначній ролі партій в державотворенні наполягає і Х.-Х. Лінц та визначає, що політичні партії при демократичному режимі є посередниками між виборцями та інститутами прийняття рішень, каналами політичної взаємодії між «громадянським суспільством» з одного боку та «державою» з іншого [2, с. 58]. Вагому роль політичних партій в сучасному суспільстві визнає і український вчений М. Цвік, який вважає їх «своєрідними посередниками між народом, який реалізує за їх допомогою повноваження єдиного джерела влади, і державою як спеціально створеним та відносно відокремленим інститутом публічної влади в загальнонаціональному масштабі» [3, с. 62]. Що стосується представницької системи виборів, неможливо заперечувати той факт, що вона функціонує з допомогою партійного механізму. Таку точку зору висловлює М. Дюверже: «перш ніж бути обраним своїми виборцями, депутат обирається партією: виборці всього лише ратифікують цей вибір» [4, с. 112]. Процес обертається навколо трьох частин: представлені, партія, представники. Проміжна інстанція – партія – є настільки міцною, що здається непотрібною перша інстанція, і, як зазначає Г. Пелайо, якому вдається визначити нинішню демократію як «демократію партій»: сучасне суспільство є організованим суспільством, і «партії виступають транспортним зв'язком суспільства політичного представництва маси» [5, с. 216].

Стан дослідження. Формування партійної еліти є однією з центральних проблем в сучасній науці та досліджується в контексті політології, соціології, філософії. Питання щодо становлення сучасної політичної, в тому числі й партійної, еліти та умови ефективної її діяльності неодноразово піднімалася українськими дослідниками. Окремі аспекти в рамках дослідження вітчизняної еліти аналізувались О. Бандуровичем, В. Бараєвим, І. Белебею, В. Журавським, Л. Кочубей, Г. Кривчином, О. Кучеренком, Б. Кухтою, І. Мигоровичем, М. Михальченком, А. Омельченком, А. Пахаревим, В. Пилипенком, В. Полохало, Н. Теплоуховою, О. Траверсе, В. Фесенком, деякі ідеї теорії еліт та неолітарні вчення досліджували Н. Латигіна, Л. Мандзій, В. Танчер, політико-правової відповідальності політичної еліти – М. Пірен, питання політичної культури владної еліти України та ролі освіти в даному процесі піднімали В. Добіжа, В. Корнієнко та Т. Ріктор.

Цілі статті та постановка завдань. Визначивши вагомість партійного механізму в якості домінуючого чинника з формування політичної еліти, формулюємо мету статті: на основі дослідження сучасної партійної системи України та поглядів дослідників неолітарних теорій з'ясувати основні проблеми та обґрунтувати пропозиції щодо покращення механізму відбору партійної еліти. Основними завданнями статті є: проаналізувати стан партійної системи в сучасній Українській і зарубіжних державах та визначити основні проблемні моменти, які існують при її утворенні та функціонуванні; дослідити нормативно-правові акти, що висувають вимоги до суб'єктних якостей партійної еліти; сформулювати пропозиції щодо удосконалення методів відбору партійної еліти.

Невирішені наукові проблеми, яким присвячена стаття. У зв'язку з підвищенням вагомості партійного механізму для представлення інтересів громадян та окремих груп населення особливої уваги заслуговує розгляд умов та перспектив становлення партійного механізму в Україні. Партійна традиція, заснована на конкурентному демократичному протиставленні декількох політичних сил з різнобічними програмними ідеями, в Українській державі достатньо молода та не сформована, оскільки в 1991 році докорінно змінився державно-правовий устрій, що дало поштовх до розвитку партійного механізму нового зразку. А. Пахарев зазначає, що в теперішній час в Україні відсутня партійна сформованість, перешкоджання процесу структуризації партій здійснюється з допомогою влади та інформаційно-публіцистичних засобів, а також роздорів та міжпартійних розборок [6, с. 210]. Слабка партійна структурованість, кланово-корпоративістська приналежність членів партій, а також відсутність дієвого правового регулювання негативно впливає на зміст та характер партійного механізму. До того ж більшість членів партій розглядають партію як своєрідний інструмент для досягнення власних економічних, соціальних цілей, але аж ніяк як засіб представництва інтересів громадян. Зміна приналежності та членства у партіях, відкрита зневага та критика один одного, боротьба та зіткнення лідерів партій з державно-правових питань в Україні посилюють недовіру громадян до партійних установ. Слід звернути увагу, що вирішення проблеми партійної співпраці у політико-правовій діяльності є однією з центральних при дослідженні ефективності правління політичної еліти США. І хоча першочерговими функціями партій в американському суспільстві є організація виборчого процесу та добір і висування політичних лідерів [7, с. 233-234], не менш важливою – здійснення організаційно-управлінської діяльності, що відбувається шляхом узгодження проблем політичними лідерами обох партій. На виконанні консенсусної функції партіями США наголошують більшість американських дослідників: У. Ліпман вважає, що партійна система США призначена для врегулювання суперечностей великого масштабу, оскільки найважливіші політичні проблеми можна вирішити тільки при співробітництві обох партій [8]; В. Кі доводить, що партії під тиском виборчого процесу здатні відходити від фундаментальної мети та знаходити точку консенсусу, що він

називає «дуалізм у мінливому консенсусі» [9, с. 243]. Сучасна представницька демократія потребує професійних політиків. З якою проблемою в державотворенні стикається владна верхівка в Україні, так це невміння досягати консенсусного вирішення державних проблем за допомогою правових способів, а також відповідати за вчинені політико-правові дії саме представниками еліти, до якої відносяться і партійні діячі.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Розгалужена багатопартійна система в Україні забезпечує з одного боку можливість демократичного представлення різних політичних сил у парламенті, з іншого – створення нових партій є загрозою розколів та державної нестабільності. Партії з твердими партійними структурами, сформованими ідейними переконаннями та традиціями забезпечують в державі стабільний соціальний, економічний та політичний розвиток. В Україні повинна бути сформована партійна система з усталеними ідеологічними поглядами та програмними ідеями, коли відповідальність за діяльність членів партії зможе взяти на себе все партійне угруповання.

Існування двопартійної моделі у США та Великій Британії забезпечує в державі керований процес циркуляції еліт, що визначається зміною політичних еліт типів леви-лиси. Американський дослідник А. Шлезінгер описав циклічність американської історії як періодичність зміни правління демократичної партії республіканською [10]. Виявлена ним закономірність зміни урядового керівництва є циркуляцією еліт, коли занепад однієї еліти неминує призводити до злету іншої, проте у випадку зі Сполученими Штатами це відбувається демократичним шляхом. Цьому передувало тривалий процес установаження партійної системи, політико-правових принципів побудови та функціонування державного механізму, що зберігається та підтримується протягом декількох століть. Перманентна «циркуляція» еліт в державі, що виражається в оновленні членів правлячого класу особами з новими ідейними переконаннями та високими кваліфікаційними здібностями, забезпечує її демократичність та можливість управління державою якісним лідерством. Проте Т. Дай та Х. Зіглер виступають за «повільну тривалу асиміляцію», ніж радикальну зміну правлячої еліти революційним шляхом [11, с. 36].

На нашу думку, позитивні зміни в діяльності політичних партій в Україні залежать від виборчого законодавства та регуляційних механізмів його впровадження. Акцентування уваги на кандидатурах, які висувуються на виборах, не забезпечує результати та наслідки виборчої кампанії: до влади приходять особи, метою яких є не реалізація передвиборчої програми, а задоволення власних амбіційних цілей. До того ж байдужість до державних та народних інтересів партійних діячів, політиків та парламентаріїв, що є наслідком низької політико-правової культури та моральних принципів, в подальшому породжує економічну та соціальну нестабільність в державі. Різноманітність функцій, що виконують партії в демократичному суспільстві, обумовлюють необхідність детального вивчення кваліфікованості її членів та аналізу їх діяльності як елітних представників.

Такі характеристики сильної партійної системи, що забезпечують послідовність та безперервність політичного процесу, політичну традицію та стабільність виділяє Г. Хейл [12]:

– системне проникнення в виборчу систему – здатність вигідно та успішно представити партію на виборах з подальшим отриманням місць у парламенті;

Так, А. Гідденс визначає декілька факторів, що впливають на формування та консолідацію елітних груп у Великій Британії, серед яких основне місце посідає елітна освіта (встановлена століттями система відбору елітної верхівки в освітніх закладах) [13].

Характерною рисою політичної діяльності в ФРН, що, ми вважаємо, сприяє виробленню якісної елітної верхівки, є наявність значного досвіду партійної роботи у кандидатів в Бундестаг. Депутатські мандати отримують найбільш досвідчені та професійно підготовлені партійні представники, що пройшли весь шлях партійної роботи та в змозі вирішувати державно значущі проблеми.

– організаційна стабільність – збереження лояльності своїм партіям офіційними особами;

Однією зі специфічних рис політичної системи Великої Британії є дотримання партійної дисципліни в парламенті. Британські правові норми не містять положення про імперативний мандат, проте «сувора партійна дисципліна, що є сталою політичною традицією британських партій, та наявність суворих дисциплінарних санкцій, аж до виключення з партії і відкликання депутата, забезпечує ще більш сувору відданість партійній стратегії і програмі лідера кожного із депутатів і урядовців-партійців» [14, с. 82].

У ФРН досить характерно, що не дивлячись на можливість депутатів переходити в інші фракції, фракції і парламентські групи в Бундестазі мають стабільне членство та однотайність під час голосування. Випадки зміни депутатом своєї фракції трапляються в якості винятків в німецькому парламенті: так, в період з 1990 по 2002 рр. лише одинадцять депутатів виходили зі складу своїх фракцій [15]. В цьому вбачається німецька партійна дисципліна, що забезпечується високим рівнем політико-правової культури громадян та елітних представників.

– встановлена партійна ідеологія – наявність ідейної платформи, яка не змінюється від виборів до виборів та підтримується протягом тривалого часу.

Причиною поступового виродження організації, на думку Т. Дая та Х. Зіглера, що призводить до неякісного лідерства, є поступовий перехід від своєї першопочаткової програми до збереження своєї структури. Відхилення від первинних цілей організації, які стали приводом для її формування, та поступове зміщення до вирішення другорядних проблем, сприяють її зникненню [11, с. 185]. В подальшому це зумовлює настання процесу зникнення партійної організації та певного руху в державі;

– представництво партії на всій території держави – ландшафтне проникнення, охоплення партією всіх регіонів країни. Додамо, що партійна сформованість та організованість залежить від ступеню структурної інтеграції, тобто як від територіального охоплення партією регіонів країни, так і від наявності в партійних членах еліти в ціннісному значенні.

Важливістю існування в партійному середовищі вказаних вище характеристик розкриває нагальну потребу у створенні партіями визначених правил для відповідності членів, а в особливості лідерів та представників в органах державної влади, елітним якісним ознакам. При цьому, на нашу думку, особливу увагу партійних керівників необхідно звертати добору ціннісної еліти на основі особистих ділових і моральних якостей. На жаль, в Україні в сучасний час діють інші критерії для прийняття в члени партії: родинні зв'язки, грошові еквіваленти та ін., що не сприяє висуненню

гідних представників для обрання до місцевих органів влади та парламенту. Основними причинами такої ситуації визначається нездатність до організаційно-структурованої діяльності більшості партій, низький рівень морально-правової культури керівників партій (що є наслідком неорієнтованої на елітну виховної та освітньо-правової діяльності в державі), законодавча неврегульованість механізмів відбору партійних членів та народних представників.

Для підтвердження висловлених тверджень наведено приклади вимог, що висуваються до представників партій в законодавстві України.

Так, у ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні» визначено, що членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії [16]. Подібним чином визначається і можливість партійного членства і в статутах політичних партій. При цьому не надається особливої уваги морально-етичним засадам поведінки особи, її професійним якостям та кваліфікованості.

Так, в статуті Партії регіонів зафіксовано, що членом Партії регіонів може бути громадянин України, який відповідно до Конституції і законів України має право голосу на виборах, визнає Програму і Статут Партії регіонів, бере участь у роботі партійної організації, виконує партійні рішення. Член Партії регіонів не може одночасно бути членом іншої політичної партії [17].

Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» визначає, що членом партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах і який визнає програмні документи партії, виконує вимоги Статуту, сплачує членські внески та бере участь у діяльності однієї з партійних організацій [18].

В статуті Соціалістичної партії України сказано, що Членом СПУ може бути громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах, визнає Програму і Статут СПУ, виконує їх, працює в одній із первинних партійних організацій СПУ та матеріально підтримує партію [19].

В статуті партії «Наша Україна» сказано, що членом Партії може бути громадянин України незалежно від його національності, релігійних переконань, статі, соціального та майнового стану, належності до громадських організацій, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах, визнає та дотримується Програми та Статуту Партії, своєю діяльністю сприяє досягненню мети та здійсненню завдань Партії та не є членом будь-якої іншої політичної партії. Членами Партії не можуть бути громадяни України, які є посадовими або службовими особами, щодо членства яких у політичних партіях встановлено обмеження Конституцією та законами України [20]. Необхідно зазначити, що в статуті вказаної партії (п. 4.5.4) зазначена вимога, що член партії зобов'язаний дотримуватися норм моралі та етики [20].

Загалом в статутах партій наведені такі вимоги до членства в політичній партії: 18-річний вік, визнання вимог та програми партії, участь у роботі партії, сплата членських внесків. В результаті аналізу зроблено висновки щодо відсутності особливих кваліфікаційних вимог відносно члена партії, а також його обов'язків по відношенню до партійної організації (партійної відповідальності за вчинені політичні дії, етичні норми поведінки), в тому числі і партійних лідерів, що є недо-

ліком сфери правового регулювання та організаційної діяльності.

Підвищення ролі та значущості партій в демократичному суспільстві та в умовах побудови елітарної демократії з правлінням професійних та кваліфікованих еліт в державі обумовлює поставити питання перед партійними лідерами про звернення особливої уваги на відбір членів партій на основі якісних критеріїв. Ще більшої актуальності набуває це питання при створенні партійних списків для визначення ймовірних кандидатур представлення на виборах. З цим погоджується і В. Фесенко, на думку якого, при формуванні партійних списків на парламентські вибори повинні працювати внутрішньо-партійні демократичні процедури, механізми професійної селекції [21]. Ми вважаємо, що партія повинна заздалегідь, до початку виборчої агітації, вирішити питання про включення до списку кандидатур, які пропонуються на посади у парламент: політичних лідерів, фахівців з різних галузей, які здатні вигідно та професійно представити партію та державу у профільних парламентських комітетах та галузевих органах виконавчої влади. Виражений закритий характер вітчизняної еліти, на що вказують українські вчені-політологи, що виражається і в формуванні партійних списків на вибори, негативно впливає на державні процеси: знижується вертикальна мобільність, сповільнюються процеси циркуляції еліти, гальмуються модернізаційні процеси [22, с. 198]. Наслідком таких процесів стає негативне ставлення громадян до політичних партій в Україні, які відзначають, що більшість політичних партій є представниками заможних громадян та не дбають про захист інтересів всього населення. Тому на перший план перед державою постає вироблення ефективної політики правового регулювання діяльності політичних партій, що забезпечуватиме представлення на виборах професійно підготовлених кандидатів. Для прикладу слід відмітити, що законодавство Федеративної Республіки Німеччини досить детально регламентує політико-правову діяльність партійних установ в державі, що забезпечує їхню організаційну структурованість, партійну відповідальність та взаємодію партійних та інших політичних еліт в процесі досягнення політичного консенсусу.

Висновки. Щоб відповідати історичному моменту повинна здійснюватись постійна оцінка професійності та компетентності еліти, що відбувається під час виборчого процесу. Процес нерівноваги настає, коли в елітних якостях відступає на задній план критерій заслуги, і тоді еліти альтиметричні заміщаються елітами заслуги, тобто дійсними елітами [23, с. 88]. І в першу чергу партійні лідери повинні бути зорієнтовані на дотримання суб'єктивних (інтелектуальний рівень; професійні здібності; високий ступінь політико-правової культури; високі моральні якості; психологічні властивості; ораторські вміння; управлінські навички) якісних ознак представниками, які висуваються ними до представницьких органів влади, а також організаційних (організаційна структурованість та галузева професійність елітної групи; авторитетність та відповідність часовим вимогам; відкритість; вміння досягати консенсусу у вирішенні конфліктів; відповідальність за свою політико-правову діяльність) характеристик всією партією та майбутніми фракціями в парламенті.

Головними заходами, на нашу думку, що сприятимуть партійній та політичній стабільності, є:

– розроблення морально-етичних стандартів поведінки членів партії, а також обов'язковість включення до статутів пункту про їх безумовне виконання;

– доповнення статуту партій обов'язковим пунктом про виключення з членів партії за порушення моральних норм поведінки;

– при формуванні ідеологічної платформи звертати особливу увагу на можливість її забезпечення та стабільності;

– відповідність поведінки членів партії визначеним та узгодженим нормам та цінностям;

– забезпечення обов'язкового проходження підготовки з політичної діяльності членами партії, які не мають відповідних знань та навичок у політичній або юридичній сфері;

– встановлення керівниками партій процедури визначення кандидатур для представлення у виборчому процесі на основі особистих якостей та професіоналізму;

– встановлення партійної відповідальності за невиконання передвиборчих програм;

– акцентування уваги на консенсуалізації внутрішньо- та міжпартійної діяльності.

Ми маємо констатувати, що роль та значущість партійного механізму в державотворенні демократичних країн зумовлює переосмислити вказаний феномен та зрозуміти, що партійне будівництво повинно стати системним процесом, який включає визначені регламентовані способи та порядок прийняття в члени партії на

основі особливих кваліфікаційних ознак, професійної селекції осіб для висунення на можливі парламентські та урядові посади, наявність ідеологічної та політичної платформи та здатність досягати взаємних консенсусних рішень з іншими структурними осередками партії та регіональними і державними організаціями.

Системність і послідовність визначеної нами політико-правової діяльності з удосконалення партійної діяльності, на нашу думку, можуть стати передумовою для формування ціннісної добірної еліти високого рівня на основі особистих якостей та професійних здібностей, кінцевою метою чого є безумовно створення елітарно-демократичної держави та зміни ставлення громадян до владної верхівки як неодмінної складової суспільства, що забезпечує суспільну, економічну та політичну стабільність в державі, верховенство права та розвиток громадянського суспільства. А морально-етичними наслідками трансформації політичної еліти стануть комплексні зміни в культурному, інтелектуальному та психологічному вимірах життєдіяльності населення держави. Як зазначають теоретики елітизму та неоелітизму, з чим погоджуються і сучасні українські дослідники, підвищити свій якісний рівень еліта може тільки власними зусиллями, інакше приходить епоха її занепаду та становлення нової еліти, яка відповідатиме необхідним даній епосі якісним ознакам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Michels R. Political parties. A sociological study on the oligarchical tendencies of modern democracy / R. Michels. – Batoche books. Kitchener, 2001. – 276 p.
2. Political parties: old concepts and new challenges / edited by R. Gunther, J. Ramon Montero, J. Linz. – London : Oxford University Press, 2002. – 361 p.
3. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Цвік та ін.]; за ред. М. Цвіка, О. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 583 с.
4. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже [пер. с фр. Л. А. Зимина]. – [3-е изд.] – М. : Акад. Проект : Парадигма, 2005. – 540 с.
5. Valderrama R. C. Robert Michels y las teorías elitista competitivas de la democracia Entelequia / R. C. Valderrama // Revista Interdisciplinar. – 2008. – № 6. – P. 207–242.
6. Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем / А. Пахарев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchnuku/23/28.pdf>
7. Сучасний виборчий PR : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та ін.] – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Вид. дім «Професіонал», 2004. – 383 с.
8. Lippmann W. The essential Lippmann: a political philosophy for liberal democracy / W. Lippmann, C. Rossiter, J. Lare. – Harward University Press, 1980. – 669 p.
9. Key V. Politics, parties, & pressure groups / V. Key. – Crowell, 1964. – 738 p.
10. Хигли Дж. Демократия и элиты: [лекция] / Дж. Хигли. – 20 октября 2006 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.inop.ru/reading/page119/>
11. Дай Т. Демократия для элиты: введение в американскую политику / Т. Дай, Р. Зиглер; под ред. А. Мишина, В. Савельева. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
12. Хейл Г. Становление сильной партийной системы: [лекция] / Г. Хейл. – 24 апреля 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inop.ru/reading/page33/>
13. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/
14. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в процесі політичної модернізації: [монографія] / За заг. ред. Е. Афоніна, В. Лісничого, О. Радченка. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007. – 160 с.
15. Ключкович А. Вплив політичних партій на функціонування парламентсько-урядової системи в сучасній Німеччині / А. Ключкович [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=495>
16. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05 квітня 2001 року в редакції від 11 червня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2365-14>
17. Устав партії. Партія регіонів. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ua/about/statute>
18. Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.batktivshina.kharkov.ua/ukr/about_party/ustav.shtml
19. Статут Соціалістичної партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spu.in.ua/about/statut>
20. Статут політичної партії «Наша Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/1760/>
21. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» / В. Фесенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n_45texts/45-zmist.htm
22. Новакова О. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні : монографія / О. Новакова. – Лу- ганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
23. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори. // Полис. – № 2. – 1993. – С. 80–89.